

Els jueus mallorquins i els orígens del pseudolul·lisme alquímic

ROSA PLANAS

El moment històric

El lul·lisme i també el pseudolul·lisme, s'originen en l'època de màxim esplendor cultural del call de Mallorca, un moment històric particularment interessant en el qual la crisi de confiança en el sistema filosòfic vigent fa que els sectors intel·lectuals de les distintes religions que cohabitaven en un mateix espai es polaritzin entorn de la seva tradició, representada en el pensament catòlic per l'escolàstica i els centres universitaris, i en la societat jueva per la cultura rabínica tradicional, amb notables influències de caràcter místic que s'intueixen especialment rere de les lluites antimaimonidianes. L'averroisme ha causat una profunda commoció posant en dubte els fonaments de totes les fes, i dissociant el pensament científic del pensament teològic. Aquesta situació coincideix amb el moment de consolidació de l'alquímia, de la càbala i de les heretgies dels espirituals més radicals, formes de pensament alternatives que, en alguns casos, tendeixen a substituir els sistemes tradicionals.

La pregunta que ens feim és saber fins a quin punt es relacionaren aquests moviments aparentment aïllats, i si influí l'ambient cultural jueu de l'illa en la formació del corpus alquímic pseudolul·lià.

En aquesta recerca, m'he recolzat bàsicament en els estudis monogràfics de Michela Pereira, pel que fa al corpus alquímic pseudolul·lià; Harvey Hames, Raphael Patai, Anthony Bonner, Miquel Batllori, els germans Carreras Artau, per concretar les relacions de Llull i la seva obra amb els jueus contemporanis.

Alquímia i Aljama

Durant la vida de Ramon Llull succeïren alguns fets d'importància que marcaren les relacions entre l'Església i el judaisme: 1263 Disputa de Barcelona entre el cap de la comunitat jueva catalana i un dominic convers davant Jaume I; 1268 Disputa (anomenada de Mallorca) entre un comerciant genovès i un estudiós jueu local; 1280 Difusió del *Zohar*, màxima realització de la Càbala; 1306 Expulsió dels jueus de França. Paral·lelament, també s'assistia a la consolidació d'una pseudo ciència de caràcter especulatiu i també pràctic, que havia de tenir una gran difusió i credibilitat en els ambients més diversos. Es tracta de l'alquímia que, des de la cultura hel·lenística, s'havia introduït primerament en el món islàmic i amb posterioritat en les comunitats jueves de la diàspora.

L'agost de 1305 tingueren lloc successos greus en el call mallorquí a causa d'un rumor sobre l'assassinat ritual d'un nin cristià el cadàver del qual hauria estat llançat a un pou. Un frare agitador fou detingut per promoure els avalots i el rei Jaume II ordenà que cap eclesiàstic entrés en el call sense llicència especial. Recordem que Llull havia obtingut permís per a predicar a les sinagogues (licència obtinguda l'octubre de 1299) en un dels primers intents de conversió raonada dels jueus.

En la vida quotidiana de Mallorca, els jueus complien amb les seves obligacions fiscals i servien fidelment la Corona, tant en l'ofici de metges, com participant activament en tasques d'interès públic. L'any 1309 consta que alguns intervingueren en les obres del castell de Bellver i del palau de l'Almudaina. Tot i així, patien atacs per part dels cristians que els acusaven de llogar locals per a convertir-los en cases de prostitució on es planejaven furts.

El tema de la moneda i de la seva falsificació que, com veurem més endavant, es relaciona directament amb l'alquímia, ocasionà condemnes molt dures contra els jueus que havien comès aquest delictes. Durant el regnat de Jaume II, l'any 1303, el rei ordenà al seu lloctinent Dalmau de Garriga, a instàncies del dominic fra Pere Marsili, que donàs sepultura eclesiàstica als cossos de dos jueus que foren penjats, després de ser passejats per tota la ciutat, fermats a les cues d'uns animals, pel delictes de fabricar moneda falsa. Com s'havien batiat abans de ser executats, se sol·licitava la sepultura eclesiàstica. Sembla que fabricaven moneda en una casa situada en el carrer que des del Temple anava a l'hospital de Sant Antoni. L'orde es va donar a Perpinyà el 28 juny de 1303.¹

L'any 1343, durant el regnat de Jaume III, un tal Pere Marimon, convers, va ser condemnat a morir cremat viu a Inca, pel delictes de fabricar moneda falsa. Els seus béns passaren al rei segons sentència del 26 de maig de 1343.²

Les dures condemnes mostren fins a quin punt la pràctica era perseguida. Però al mateix temps, sobretot en el primer cas, també queda demostrada l'organització que existia per tal de fabricar moneda amb èxit.

La pràctica alquímica, a part de l'objectiu d'obtenir or, es relaciona amb moltes altres activitats que eren pròpies de les professions que exercien els jueus de l'època: la medicina, que en l'alquímia es dirigia sobretot a obtenir l'elixir, anomenat també quinta essència, remei inefable per a tota classe de malalties; la cosmètica; la producció de perles artificials i altres gemmes; d'aigües i d'abonaments agrícoles amb la intenció d'aconseguir bones collites.

El papa Joan XXII, a la butlla *Spondent quas non exhibent* (1317) atacà els alquimistes tot assenyalant com prometien riquesa falsa, que presentaven com or i plata, per aquest motiu els assimilava als qui posaven moneda falsa en circulació, moneda obtinguda mitjançant procediments alquímics, que era el mateix que dir amb procediments fraudulents. La condemna que dictava era la confiscació dels béns i la presó a perpetuïtat. També en un altre text, *Extravagantes comunes*, tornava citar els alquimistes en relació al

¹ ANTONI PONS: *Los Judios del reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*, Palma de Mallorca, 1984, I, 190.

² ANTONI PONS: *Los Judios del reino de Mallorca...*, I, 198.

crim de la falsificació, al temps que presentava la seva ciència com una art de falsificar metalls.³

El moment més crític pel qual passà el call de Mallorca coincidí amb el regnat del rei Sanxo. Aquest monarca desenvolupà una activa política cultural i mantingué una bona relació amb els alquimistes que, segons alguns estudiosos com M. Pereira i R. Patai, eren actius al regne de Mallorca durant aquesta època.

Sanxo regnà des de 1311, en què fou reconegut hereu de la corona mallorquina després de la renúncia del seu germà primogènit Jaume, fins a 1324, any de la seva mort. En general, dugué una política permisiva amb els jueus, confirmant-los els seus drets l'any 1311, quan l'aljama ho sol·licità tement que es reproduïssin a Mallorca les expulsions que havien afectat els jueus francesos. Entre els seus consellers, s'hi comptava Arnau de Vilanova, el qual l'aconsellà sobre la manera de resoldre el problema jueu.⁴

Les circumstàncies crítiques per les quals travessà l'aljama de Mallorca l'any 1315, data en la qual es decretava la imposició de la multa més important que recaigué mai sobre la comunitat jueva (95.000 lliures), i els orígens d'un pseudolul·lisme d'origen alquímic a la mateixa època, fan que ens demanem si existí en aquesta greu condemna alguna motivació extrareligiosa, que justificués l'envergadura de la multa. Tal vegada se'ns oculta un rerefons d'alquimistes i falsificadors de moneda, doblement culpables pel fet de ser jueus, que haurien propiciat amb les seves activitats clandestines mesures tan dràstiques.

Si ens atenem als fets coneguts, resulta altament desproporcionada la condemna reial que feu recaure sobre la jueria mallorquina la multa més gran de la seva història. Els incidents són confusos i sense gaire lògica:

Els jueus de Mallorca foren acusats d'estimular la conversió al judaisme de dos cristians alemanys, que s'havien circumcidat a Toledo. A conseqüència d'això foren sentenciats en un judici celebrat el 1315, a la confiscació de tots els seus béns i a la pèrdua de tots els seus drets; tan sols pogueren evitar aquesta sentència quan s'avingueren a pagar al rei una gran suma que els havia de representar una terrible càrrega durant molts d'anys.⁵

El primer pagament de 65.000 lliures, es va fer només dos anys més tard, el 1318, quedant-ne per pagar 30.000, que varen ser completades durant el regnat del rei Jaume III.

A començament del regnat de Jaume III, el deute de l'aljama queda saldat, en rebre el monarca les 30.000 lliures restants (Perpinyà, 22-1-1327), era regent Felip. L'aljama continuà sota la protecció reial.⁶

El 28 de març de 1318, el rei Sanxo des de Perpinyà reconeix als cinc secretaris de l'aljama: **Abrafim Malaqui, Saqueri ben Hannon, Vital Cresques, Jucef Barqui i**

³ J. GARCÍA FONT: *Historia de la Alquimia en España*, Barcelona, 1995, 154.

⁴ L. SUÁREZ FERNÁNDEZ: *Judíos españoles en la Edad Media*, Madrid, 1980, 168 El famoso médico y filósofo Arnaldo de Vilanova, inclinado hacia ellos, recomendaba a Sancho I de Mallorca, como medio para resolver de una vez el problema judío, que se obligase a los hebreos al bautismo, y a los que se resistiesen, que fuesen encerrados en barrios especiales en donde no pudiesen tener ningún contacto con los cristianos.

⁵ Y. BAER: *Historia de los judíos en la España cristiana*, v. I, Madrid, 1981, 314.

⁶ ANTONI PONS: *Los Judíos del reino de Mallorca...*, II.

Sadon ben Dahut, que havia rebut les 65.000 lliures. Com intuï Fidel Fita, a la mateixa sentència condemnatòria es condonaven els interessos de les usures que els cristians devien als jueus, en aquesta decisió sorprenent, hi pesaren els decrets sorgits del Concili de Vienne (on assistí Ramon Llull) que s'inclinaven per un tracte més agressiu envers els jueus.

El mateix dia i any, i davant els mateixos secretaris de l'aljama, a qui s'ha sumat Hayo Cohen, Sanxo confirmava la propietat del call de Palma als jueus, obligant-se a no canviar mai l'espai que ocupa. Ens diu el document que "quod callum est clausum muro et circumdatum, et clauditur portalibus ad tuitionem judeorum ipsorum" i reconeixia que si se'ls obligava a mudar-se, se'ls faria un mal intolerable. També el rei atorga que els secretaris i l'aljama puguin tornar a elegir nous representants, privilegi que havia quedat suspès després de la greu condemna de 1315. Aquestes ordenances mostren la situació inestable, fins al punt de témer per la seva residència, que patien els jueus. Fet que ens du a considerar causes diverses que no tenen a veure estrictament amb els motius religiosos.

Durant la crisi de 1315 era rabí de la comunitat de Mallorca: **Aaron ben Jacob ha-Cohen de Lunell**, que degué arribar a Mallorca l'any 1306, fugint de França. Sembla que ja a Mallorca, estudià amb rabí Xem-Tov Falcó. Aaron de Lunell era provençal, probablement nascut a Narbona. Se suposa que morí durant la primera meitat del XIV, però es desconeix l'any. El seu rebesavi, Isaac, va ser deixeble del cabalista Abraham b. David de Posquières (Rabad),⁷ i escriví un comentari sobre el Talmud de Jerusalem (Meiri, *Beit ha-Behirah on Avot*, ed. de B.Z. Praga (1964). Pertanyia culturalment al corrent cabalístic. *Orhot Hayyim, Llum dels vivents*, la seva obra principal, és una important compilació de *halakhot*, que més endavant fou utilitzada i citada per Jehoram b. Meshullam, Isaac b. Seixet, Simó Duran, Levi ibn Habib, i Josef Caro. Les fonts que usa són extremadament variades. Pensaments basats en Maimònides, que contenen declaracions dels estudiosos d'Alemanya, França, Provença i Espanya.

Després dels greus esdeveniments de 1315, l'aljama degué quedar escalivada, ja que l'any 1319, Sanxo es veu obligat a legislar a petició de la pròpia aljama contra la irrupció en el call de Mallorca de jueus deshonestos, que posen en perill la seva estabilitat. De qui es tracta? D'on vénen? Per què són atacats pels jueus autòctons? Es tracta novament de jueus conversos com els que propiciaren la desorbitant multa? O són personatges que a través de les seves activitats posen en perill la vida de la comunitat jueva? Aquest mateix any Sanxo es veu obligat a legislar en contra de l'excessiu luxe en les bodes jueves, luxe que també és denunciat pels mateixos membres de la comunitat. Resulta estrany, després de la impressionant multa amb què foren castigats (95.000 lliures), que passat tan poc temps alguns puguin disposar de diners per fomentar el luxe. Això demostra que el call estava dividit, i que hi havia gent a la qual no afectaven les multes ni les condemnes, mentre que una gran majoria devia viure en una penúria econòmica difícil de suportar.

L'any 1320, el bisbe de Mallorca es queixava al rei del fet que els jueus regentessin farmàcies i administrassin drogues, la qual cosa no era permesa per la llei. El rei legisla en contra d'aquestes activitats des de Perpinyà.⁸ Paral·lelament, s'anava formant el corpus alquímic pseudolul·lià que apareixeria en forma de manuscrits a finals del XIV i principis

⁷ G. SCHOLEM: *Los orígenes de la Cábala*, Barcelona, 2001, I, 60.

⁸ ANTONI PONS: *Los Judios del reino de Mallorca...*, I, 193.

del XV, i que tingué entre les seves temàtiques destacades la medicina i la fabricació de drogues.

L'any 1324, és el virrei Bernat de Tornamira, qui ha d'intervenir per posar ordre en els assumptes de la comunitat, ja que jueus bons i honrats són calumniats per altres de baixa estofa dels quals no s'especifica ni els crims ni la procedència. La divisió interna de l'aljama es palesa a través dels esqueixos que ens arriben de la legislació cristiana.

Tot i les lluites internes, el prestigi intel·lectual de la comunitat jueva mallorquina durant el segle XIV és un fet indiscutible. El seu gran dinamisme, abonat per la circumstància de ser un enclau estratègic en el Mediterrani, fa que es converteixi en lloc d'acollida de jueus que fugen de les persecucions continentals (especialment de França). Això afavoreix l'entrada d'intel·lectuals de diverses tendències que desequilibren l'ambient.

Mentre es consolida aquest prestigi dels centres de cultura jueus mallorquins, la mort de Ramon Llull, ocorreguda l'any 1316, deixa la seva obra dispersa i en mans d'uns quants grups: París (Cartoixa de Vauvert), Gènova (domicili de Percival Espínola), Mallorca (domicili de Pere de Sentmenat, gendre de Llull i el monestir de Ntra. Sra. de la Real on, per ordre expressa de Llull, resta un cofre de llibres d'ús personal). La seva fama encara que greument danyada a causa de les acusacions de l'inquisidor Nicolau Eimeric, resta intacte en els ambients d'estudi i sobretot entre els qui cerquen una opció diferent a la interpretació de les Escripures: els franciscans radicals i els beguins.⁹ És molt probable que en aquesta cruïlla d'espiritualitat beguina i de rauxa profètica sorgís el pseudolul·lisme alquímic del qual, estranyament, no parla l'inquisidor Eimeric en la condemna que féu del lul·lisme i dels lul·listes. Però l'alquímia no era d'origen cristià i s'havia acoblat als moviments heterodoxos a través dels autors islàmics, sovint traduïts per jueus.

D'altra banda, tal i com ha defensat Raphael Patai, l'alquímia no era estranya al judaisme, ja que la seva pràctica començà a l'Egipte hel·lenístic on els alquimistes es familiaritzaren amb les versions gregues de la Bíblia, i on el nom de Maria la Jueva, era tingut com el de la fundadora de l'Art alquímica.

El corpus alquímic pseudolul·lià arribà a reunir unes 143 obres, que actualment es troben en miscel·lànies manuscrites. Cap d'aquests escrits és considerat obra autèntica de Llull. Des del segle XIX els erudits com Weyler Laviña, J. Ramón de Luanco, Menéndez y Pelayo, i altres s'encarregaren de desmentir-ho, entre d'altres raons perquè quasi tots aquests escrits es realitzaren amb posterioritat a la mort de Llull. Tot i així, durant segles foren considerats autèntics per molts de lul·listes importants.

L'obra més antiga d'aquest corpus és el *Testamentum*, la data més antiga que porta un dels manuscrits és l'any 1332, és a dir, setze anys després de la mort de Llull. Una part d'aquesta obra, el *Liber Mercuriorum*, consta que va ser escrit a Milà durant l'any 1333. A partir del segle XV es feren traduccions al llatí (1443, 1455). En el *Testamentum* es fa referència al *Rosarius* atribuït a Arnau de Vilanova i també a les seves ensenyances alquímiques. L'obra tracta de l'elixir, l'agent meravellós de transmutació i salut, amb el

⁹ M. BATLLORI: *Ramon Llull en el món del seu temps*, Barcelona, 1998: Nuclis de beguins i de beguines seglars, sobretot a Marsella, a Montpeller i a Narbona.

G. ENSENYAT: *Treballs sobre Ramon Llull*, Palma, 2007.

qual es fertilitzen les plantes i s'estimula llur creixement. També exposa com la pràctica de l'alquímia pot produir or. Reivindica el caràcter secret de la ciència alquímica i amenaça molt greument a aquells que facin públics els seus coneixements.

La ciència mèdica és un dels nexes que connecten les obres alquímiques pseudolul·lianes amb la cultura jueva mallorquina de l'època, sobretot si entenem a més de l'illa de Mallorca els territoris continentals del regne mallorquí, especialment Montpeller, on se situava una de les universitats de medicina més prestigioses del moment. És famosa la nòmina de metges jueus establerts a Mallorca, estudiada principalment per Antoni Contreras,¹⁰ on sobresurten: Astruc Tsémakh Duran, pare de Simó, el gran rabí d'Argel; els Ferrer Cresques, pare i fill; la metgessa Na Goig; Judà Mosconi, i d'altres. Com afirmà Antoni Pons: "La reputació dels metges jueus era tan gran a una certa època que per recibir en medicina hom havia de ser de raça hebrea".¹¹

Un dels metges contemporanis de Llull, que exercí en el regne de Mallorca, va ser **Estori bar Moixe ha-Parhi**, (1280-1355?), conegut sobretot per ser el primer topògraf d'Israel. Era originari de Florença (Andalusia), d'aquí el nom -ha-Pari- que és la traducció hebrea de l'espanyol 'flor'. Sembla que havia nascut a Provença, i que estudià a Montpeller amb Jacob b. Makhir Ibn Tibbon i amb Asher b. Jehiel. Fou expulsat de França l'any 1306 i anà a Perpinyà, a Barcelona, i després a Toledo. L'any 1313 era a El Caire, de viatge a Eretz Israel. Estudià a Jerusalem amb Baruc Askenazi, però el deixà aviat a causa de la seva actitud antimaimonidiana. Després s'instal·là a Beisan (Bet-Shean), on treballà com a físic (metge). D'allà emprengué un viatge a través del país, i dedicà dos anys a estudiar la Galilea, i cinc anys, a la resta del país. A Beisan escriví el *Sefer Kaftor va-Fera*, acabat l'any 1322 i publicat a Venècia el 1549. En aquest llibre estudiava els noms de les ciutats i dels pobles del país d'Israel. Basat en una impressió de primera mà dels llocs descrits, és molt ric en informació. És especialment rellevant l'estudi que fa de les monedes antigues, les quals compara amb les monedes modernes, fent-se ressò de la preocupació que existia llavors per aquesta qüestió. Parla també dels vestits que porten els jueus a Israel i dels que porten els jueus de la diàspora; de les sectes i religions: musulmans, cristians, jueus (samaritans i caraites). D'aquesta obra es va fer una edició crítica a Jerusalem l'any 1897. Estori, però, escriví d'altres obres: una traducció a l'hebreu del *De remediis* o *Tabula Antidotarii*, del nebot d'Arnau de Vilanova, el metge Armengol Blasi. Una traducció del llibre *Hakabusim*, que conté articles i notes sobre matèries mèdiques, probablement compilades pel físic Elies ben Judà; una exposició d'alguns capítols del Canon d'Avicenna; a més d'altres tractats diversos.

Estori ens ofereix el retrat del metge jueu il·lustrat de l'època de Llull: viatger, inquiet i obsessionat pel retorn a Israel.

Un perfil ben diferent presenta un altre dels metges contemporanis de Llull, **Jafudà Bonsenyor** (ca. 1250-1331). Natural de Barcelona, descendia d'una família destacada que sempre s'havia relacionat amb els monarques catalanoaragonesos. Feren de metges de la casa reial i per tradició formaven part del cercle de la cort, on també serviren com a secretaris i intèrprets. El seu coneixement de l'àrab situà el seu pare, Astruc Bonsenyor, al

¹⁰ A. CONTRERAS: *Los médicos judíos en la Mallorca bajomedieval siglos XIV-XV*, Palma, 1997.

¹¹ ANTONI PONS: *Los Judíos del reino de Mallorca...*, 59

servei de Jaume I, el qual el cita en la seva crònica. Jafudà continuà la professió del pare, la medicina, i obtingué el privilegi de millorar la seva casa, situada en el call de Barcelona, ampliant-la fins a la muralla veïna. Obtingué del rei Jaume II (any 1294) la facultat de poder redactar contractes i documents en llengua aràbiga. Fou autor d'una obra d'encàrrec reial, titulada: *Llibre dels dits dels savis i filòsofs* (1294-1304).¹² Aquesta obra és una recopilació de proverbis, sentències morals i pràctiques recopilades de fonts orientals. Aquesta però, no fou l'única obra que escriví, ja que l'any 1313 rebé encàrrec del rei per traduir una obra de l'àrab *Halçahahuy*, d'assumpte mèdic, que era una obra d'Albucassis (Al-Zahrawi) que formava part de l'enciclopèdia mèdica *Kitah al-Tasrif*. Possiblement la part quirúrgica.¹³ Aquesta traducció no s'ha conservat.

Amb Estori i Jafudà Bonsenyor hem ressenyat dues personalitats tipus de l'època, que contrasten pels seus interessos i també per la manera d'encarar el problema teològic i científic. Estori, tot i ser metge, no prescindeix de la inquietud teològica que el guia fins a Terra Santa. Contràriament, Bonsenyor es limita a fer el paper de cortesà i a seguir les dèries del seu protector reial, sense entrebancar-se en qüestions místiques.

Unes inquietuds diferents emergeixen d'un altre destacat contemporani de Llull, que exemplifica la postura conciliadora, tot cercant l'equilibri entre les posicions oposades dels místics i dels pragmàtics. Es tracta de **Menahem ben Solomon ha-Méiri**, anomenat Don Solomó Vidal (1249-1316). Va néixer a Perpinyà, on sembla que visqué tota la vida. Ocupà càrrecs administratius a la comunitat, va ser secretari de l'aljama. També dirigí una escola o iexivà. Destacà com a rabí, jurista, teòleg i escriptor. Va ser deixeble de Rubèn ben Hayyim i de Jona Gerondi, a qui anomenà "el meu mestre". Es relacionà amb Raxba: Solomó ben Abraham ben Adret, gran rabí de Barcelona, amb el qual intercanvià consultes (Responso), que li foren de gran utilitat a l'hora de redactar el *Beit ha-Behira* (el Temple, o la Casa d'Elecció) la seva obra mestra. Encara que participà en la polèmica contra Maimònides, no prengué partit ni se solidaritzà amb Adret, ja que defensava la llibertat de pensament i la independència. L'obra de Méiri fou descoberta tardanament. El primer llibre seu que s'imprimí fou un comentari al Llibre dels Proverbis, editat l'any 1492 a Leira (Portugal) per Simó Dortas.

Algunes de les seves obres es publicaren a la segona meitat del segle XVIII, però la seva obra mestra es publicà a Jerusalem entre 1940 i 1974 (en 29 volums). La realització d'aquesta obra li ocupà tretze anys (entre 1287 i 1300), i està dedicada al comentari del Talmud. El seu testimoni i la seva figura són importants pels greus moments que li tocà viure: la guerra entre el rei de França i el rei d'Aragó, la crisi de la segona controvèrsia maimonidiana (1304-1306), la immigració a Perpinyà – llavors capital del regne de Mallorca – d'una part dels jueus expulsats de França... i també per haver estat contemporani de Ramon Llull i d'Arnau de Vilanova.

Durant els segles XI i XII l'alquímia fou discutida entre els intel·lectuals àrabs, que afirmaven o negaven el seu valor experimental. Husayn 'Alí al-Tughrai (d.1121?) en féu un estudi al seu *Llibre de les veritats i evidència de l'alquímia*, escrit el 1112. Aquesta

¹² G. LLABRÉS: "Noticias inéditas de Jahudano Bonsenyor y de su familia", *BSAL*, 3, 1889-890, 37.

¹³ LL. CIFUENTES: "Tres notes sobre traduccions quirúrgiques medievals al català", *Arxiu de textos catalans antics (ATCA)*, 19, Barcelona, 2000, 561-609.

controvèrsia es traslladà als intel·lectuals jueus més importants de l'època: Bahya ibn Paquda (1040?- 1110?) cregué en la capacitat dels alquimistes per produir or. En canvi, Judà Halevi (Tudela c.1070 – Jerusalem c.1141) negà la validesa dels experiments alquímics. Abraham ibn Ezra (1092-1167) creia que la producció de l'or potable era possible, i que existia una substància que encenia l'or i el transformava en negre. Iehudà ben Salomó al-Harizi (1170? – 1230?) creia que l'or madurava gradualment a les entranyes de la terra, però negava l'habilitat dels alquimistes per reproduir aquest procés en els seus laboratoris.

La situació canvià en el segle XIII, aquest canvi de percepció envers l'alquímia per part dels filòsofs jueus vingué en part motivada per la consolidació del pensament místic, representat per la Càbala. Els jueus cabalistes del XIII, com Moisès de Lleó, s'interessaren en l'alquímia en tant que els seus secrets eren aplicables als misteris cabalístics que revelaven la naturalesa de l'Univers. La part pràctica de la Càbala, com els càlculs de la *guematria*, poden ser comparats als procediments seguits en les operacions alquímiques.

La recerca de l'elixir

La recerca de l'elixir, panacea contra les malalties i substància que garanteix la perpetuació de la joventut es pot considerar, tant en l'aspecte filosòfic com en el pràctic, un tema mèdic. En el *Testamentum*, el primer dels escrits alquímics atribuïts a Lull, roman la idea que l'Alquímia a més d'ocupar-se de la transformació dels metalls, pot produir també un cos perfecte a través de l'ús de l'elixir, la 'pedra major' (*lapis maius*), la preparació del qual és mostrat en la part anomenada *Practica*.

Els poders d'aquesta panacea són descrits al *Testamentum* (Practica, cap. 31) amb aquestes paraules:

“Hijo esta es la piedra suprema ocultada de todos los antiguos philosophos, y celada a los ignorantes y indignos, y a ti revelada, quien convierte a todo cuerpo diminuto y imperfecto, en infinito solífico o Lunífico segun fuere sublimado el elixir y preparado. Del mismo modo te decimos, que tiene virtud eficaz sobre todo numero de otras medicinas de sanar, realmente toda enfermedad que esté o pueda estar en cuerpo humano, ya sea causada de frialdades o ya de encendimiento y adustiones. Y porque es de sutilissima y nobilissima naturaleza, conserva la sanidad del humano cuerpo y multiplica tanto a esta, que haze que vuelva el viejo a robustez de mozo, y expele cualquier enfermedad presente y venidera por los conductos orgánicos, y destruye y aniquila todo veneno, humedece y dulcifica las gotas agudas de todos los miembros, y lo que está y estuvo en el pulmón congelado lo disuelve, consolida al vientre leso y llagado, y conforta y sana, y purifica la sangre, y purga a todos los espíritus, y los conserva en sanidad [...] Y assi no te admires si es deseada esta medicina sobre todas por todos los hombres, pues universalmente estan reducidas todas a esta. Si la tienes pues hijo tendrás un tesoro perpetuo. Y todavía tiene

otro poder dicha medicina: porque rectifica qualquier otro animal y vivifica todas las plantas...".¹⁴

En el *Testamentum* se citen dues obres autèntiques de Lull: *Arbor philosophiae desideratae* i el *Liber principiorum medicinae* (o *De gradibus medicinae*) escrit a Mallorca, entorn de 1274. Lull escriví altres obres de medicina que influïren durant el segle XIV i XV, com l'*Ars compendiosa medicinae*, escrit a Montpeller l'any 1284, o el *Liber de levitate et ponderositate elementorum*, escrit a Nàpols, a instància dels metges, l'any 1294.

La pràctica alquímica es relacionà necessàriament amb la pràctica mèdica perquè presentava una preocupació teòrica pel cos humà i per les influències que sobre els seus components exerceixen les forces de la naturalesa. La medicina va ser una de les professions més habituals entre els jueus mallorquins durant tot el segle XIV, que presentaven en les seves biblioteques privades un catàleg completíssim de les obres mèdiques més importants (v. la biblioteca de Lleó Mosconi, on consta una obra sobre *Els colors de l'orina*, un Tractat de medicina en vers d'Averroes, una obra d'Avicenna, obres de Maimònides, i els Tractats d'Hipòcrates, entre d'altres).

Al *Testamentum* s'utilitzen figures i alfabetos similars, però no idèntics, als usats per Lull en el seu Art, que són emprats com a recursos visuals per a la memorització de l'*opus alquímic*. La confluència de totes aquestes circumstàncies en una mateixa època i en un mateix espai geogràfic relativament petit, fa que s'hagin de tenir en compte els factors que influïren en la formació del corpus alquímic pseudolul·lià, que ha estat percebut sovint com una interpolació negativa en l'obra autèntica del filòsof mallorquí.

En el *Testamentum*, hi són presents els temes típics de l'Escola de Montpeller: l'explicació dels poders vegetatius en termes de l'acció dels *humidum radicale* i *humidum nutrimentale*, les discussions sobre la gradació elemental en els components medicinals. El buit en la natura i la influència de les estrelles en els afers terrenals, incloent la medicina i l'alquímia, són qüestions que enllacen amb els temes mèdics arnaldians i també amb la tradició mèdica i astronòmica jueva, que havia de concretar-se especialment a Mallorca amb la fecunda escola cartogràfica.

En un moment de l'obra, l'anònim autor es fa responsable d'haver escrit un *Liber de reformatione hebraica*, en una clara al·lusió al component jueu de la seva formació.

Crida l'atenció el motiu pel qual el *Testamentum*, i totes les obres que havien de succeir-lo formant un corpus apòcrif de dimensions extraordinàries, va ser atribuït a Ramon Lull i no a qualsevol altre filòsof amb igual o més carisma. En el seu cas, la quantitat és el que més impressiona, ja que és sabut que ocasionalment, també s'atribuïren obres alquímiques a filòsofs com Tomàs d'Aquino, Albert el Gran, Roger Bacon, i d'altres, però mai en la quantitat i especificitat com en el corpus pseudolul·lià.

Un altre dels aspectes a destacar és el suposat origen anglès d'aquesta literatura. L'any 1323, el capítol dels dominics de Barcelona havia excomunicat els alquimistes; aquesta podria ser l'explicació (segons M. Pereira) que un text alquímic escrit en català fos realitzat (o es digués que fou escrit) a Londres. El colofó del *Testamentum* situa la seva

¹⁴ *Testamento*, Barcelona, 2001. Transcripció de NÚRIA GARCÍA I AMAT; SANTIAGO SOBREQÜÉS, 432-433.

composició a aquesta ciutat l'any 1332. En base a això, l'origen de l'alquímia pseudolul·liana ha estat tradicionalment localitzat a Anglaterra.

Sembla creïble que un alquimista català o mallorquí treballàs un cert període de temps a la cort anglesa. Els viatges entre les dues illes eren relativament freqüents. D'altra banda, l'interès del rei Eduard III com de personatges de la seva cort per l'alquímia és ben conegut. A. Bonner també admet la possibilitat que el text fos escrit per un català resident a Londres. Segons aquest autor, la llegenda seguiria l'esquema següent: "Després d'haver après d'Arnau de Vilanova l'art de transformar metalls en or, R. Llull anà a Anglaterra per a fabricar or per al rei Eduard III, amb la condició que els guanys s'emprarien per finançar una croada a Terra Santa. Després d'haver fet una quantitat d'or i de veure que el rei no complia la seva part de l'acord, Llull va deixar Anglaterra sense revelar el seu secret".

Un altre tema que ha despertat la curiositat de tots els qui s'han interessat en el corpus, ha estat la identitat del vertader autor d'aquestes obres. Pel que fa al perfil de l'autor autèntic del *Testamentum*, Pereira n'ha traçat les línies mestres: un metge mallorquí, jueu convers, format a Montpeller, i actiu els primers decennis del segle XIV.

Un argument s'ha afegit a la identitat mallorquina de l'autor: el descobriment durant el segle XIX d'una peça breu escrita en català durant el segle XIV, anomenada *Cantilena*. El seu descobridor, Jeroni Rosselló, la trobà en un manuscrit de la Biblioteca de l'Institut Balear, i la considerà autèntica encara que admetent-hi interpolacions: "... si se añade la de encontrarse las *Cobles sobre l'Art de la alquímia* (o *Cantilena*) en un códice de principios del siglo en que falleció Llull, y decirse en él que son de nuestro autor, y que sobre el arte compuso el libro de *Quinta essencia*, nos parecen razones de extraordinario peso, a las cuales no podemos resistir [...] las *Cobles* en cuestión forman parte de la obra alquímica llamada *Testamento*".¹⁵

Sobre aquesta troballa, Pereira afirma que: "Si l'autor del *Testamentum* era d'origen mallorquí, la *Cantilena* pot aleshores ser considerada el primer escrit d'Alquímia d'origen balear conegut per nosaltres, sorgit a la fi del s. XIII o, com a molt tard, als primers decennis del XIV".¹⁶

Aquest poema pseudolul·lià seria, llavors, un interessant testimoni dels orígens d'un gènere que hauria de conèixer un ampli desenvolupament fora de les fronteres balears.

Avui no estem en condicions de saber qui era l'autor del *Testamentum*, si més no es poden donar algunes referències: cultura mèdica, temes cultivats a la cort de Sanxo de Mallorca, implicació amb la cultura jueva. Aquestes característiques tracen un perfil ben definit. Anys de viatges i de recerques absolutament habituals en la trajectòria d'un alquimista (i també d'alguns jueus), com la residència durant algun temps a Anglaterra, l'haurien fet entrar en contacte amb l'herència intel·lectual de Roger Bacon, que l'ajudà a elaborar una articulada filosofia de l'alquímia que exposà finalment al *Testamentum*.

¹⁵ G. ROSSELLÓ: "Algunas observaciones acerca de la autenticidad de sus obras sobre alquímia", *Museo Balear*, 1875, 397-410.

¹⁶ M. PEREIRA: "Cap als orígens de l'alquímia medieval. Presència d'alquimistes i desenvolupament de les doctrines de l'alquímia a les Illes Balears (segles XIII-XV)", *Història de la Ciència a les Illes Balears*, Palma, 2006, I, 153-167.

Cal tenir en compte que si totes aquestes hipòtesis sobre l'origen de la primera obra d'alquímia pseudolul·liana es confirmessin, la regió que s'ha presentat com a punt de consolidació i d'irradiació de la Càbala medieval hauria estat també l'espai on l'alquímia medieval hauria assolit la forma i el nucli temàtic que desenvoluparia en el futur. Aquestes coordenades geogràfiques integren el sud de França, Aragó, Catalunya, i les Illes Balears.

Tornant a l'obra, analitzem una mica més el seu contingut. Una part del text (la Practica) es refereix a la producció de pedres precioses usant *aquae subtiles* i mercuri, amb influències celestials. La producció de pedres precioses és una línia important de l'alquímia pseudolul·liana, que es relaciona també amb una de les ocupacions tradicionals dels jueus mallorquins. **Guillem Sedacer**, probablement el primer alquimista que cita Llull explícitament com autoritat alquímica, dedicà un gran espai en la seva *Summa sedacina* a la fabricació de gemmes artificials. Aquestes tècniques no semblen haver-se destacat tant en altres tractats alquímics medievals com en els pseudolul·lians.

Guillem Sedacer (m.1382) Carmelita català. Documentat a Montpeller, a Perpinyà i a València, copista i compilador d'obres de cirurgia, lector d'obres d'astronomia (s'ha conservat un inventari de llibres) i protegit per l'infant Joan (després Joan I). No fou en alquímia ni un renovador ni un gran teòric, sinó un transmissor de les teories i les pràctiques alquímiques. Fou el primer autor d'alquímia que cità el corpus alquímic pseudolul·lià, que segurament conegué a Montpeller (Luís Cifuentes)

Pereira, a més d'assenyalar l'origen mallorquí del pseudolul·lisme alquímic, també hi veu punts de contacte amb la Càbala. Sembla provat que l'alquímia es va difondre i fou practicada en nuclis jueus, tal i com ha demostrat Raphael Patai.¹⁷ Des dels orígens es detecta una relació alquímia-càbala, que s'anirà consolidant fins arribar al Renaixement. Aquesta connexió es basa principalment en la utilització d'un llenguatge simbòlic tant per descriure experiències místiques, en el cas de la Càbala, com per especular sobre la naturalesa dels fenòmens naturals, en el cas de l'Alquímia.

Tenim exemples de jueus alquimistes actius a Mallorca en l'època de formació del corpus pseudolul·lià: **Menahem**, resident a Mallorca i després a Barcelona, havia treballat l'any 1344 al servei de Jaume III de Mallorca i, més endavant, a casa de Jaume Roig en col·laboració amb l'orfebre Senata. Després passà al servei de Pere IV, com a metge, i morí l'any 1348. Aquest **mestre Menahem** del qual parlà J.M. Quadrado va ser acusat per falsificació d'or i plata, en un interessant procés que cita Patai¹⁸ on es diu que, juntament amb Jacobus Rubeus, havien comès el crim de falsificar metalls i de fer-los passar com a bons, defraudant d'aquesta manera algunes persones. S'especifica que mestre Menahem treballava a la casa d'en Rubeus (Roig) dia i nit durant mesos, menjant-hi, dormint-hi, i sense sortir ni tan sols per assistir al sàbat. Jacobus li havia lliurat vestits i una gran quantitat de florins com a salari per la seva feina. Però el que més cal destacar és que totes aquestes circumstàncies eren del domini públic, tothom, tant jueus com cristians, coneixien Menahem com a alquimista i nigromàntic. Sembla que, tot i així, ni el poder civil ni l'eclésiàstic, li prestaren especial atenció.

¹⁷ R. PATAI: *The jewish alchemists: a History and source book*, Princeton, 1994.

¹⁸ R. PATAI: *The jewish alchemists*, cap. 16.

La història de mestre Menahem va fer un gir sorprenent. En un moment del procés l'acusació al·lega que tant ell com Senata l'argenter, que eren còmplices en la falsificació d'or i plata, són persones sospitoses de voler fugir, i que tenen l'habilitat d'emocionar el poble amb paraules. Ateses aquestes circumstàncies, se sol·licita que siguin empresonats sense dilació i tancats en una de les fortaleses reials, perquè no poden estar tancats en una presó comuna per les raons expressades.

Mestre Menahem va ser reclòs en una de les fortaleses reials, però això va ser la porta d'una fabulosa carrera, que, com diu Patai, no té paral·lel des de la del bíblic Josep. Després d'un any d'empresonament, el rei Pere IV (r. 1336-1387), que feia poc temps s'havia fet amb el control de Mallorca, el va nomenar metge personal, i un mes més tard, el juliol de 1346, va signar-hi un acord en relació a certs experiments i *opera*, la naturalesa dels quals no ens han arribat. L'home que l'estiu de 1345 va estar davant la cort de Palma acusat de fabricar or i argent falsos, i de defraudar amb ells els ingenus ciutadans, un any més tard es convertí en un alt i influent oficial de la cort reial a qui es confià precisament el tipus de feina pel qual havia estat condemnat.

Mestre Menahem mantingué la seva posició durant anys, i es va fer confident del rei, el qual el considerava el seu mestre i el seu alquimista i astrònom. És recordat per Jeroni Zurita, cronista de la Casa d'Aragó del segle XVI, el qual descriu en poques línies l'afer de l'alquimista: "el rei Pere va ser molt devot de tota casta de cartes, especialment l'astrologia i l'alquímia, en la qual tingué ocupat un mestre jueu, el seu metge, que s'anomenava Menahem".

L'any 1389, un altre jueu, **Samuel Caracosa**, obté permís reial per a dedicar-se a l'experimentació alquímica, amb dret a adquirir d'aquelles substàncies o objectes que la seva art requereixi.¹⁹

Ja en temps del rei Martí, successor de Joan I, tenim la peripècia a Mallorca d'un altre alquimista d'origen incert, que treballà a la Torre de l'Àngel de l'Almudaina de Palma, de nom **Jaume Lustrach**. De fet, ja havia treballat pel rei Joan i se li proporcionaven recursos econòmics per tal que obtingués la pedra filosofal. La història acaba amb l'empresonament i posterior llibertat de Lustrach, després d'haver estat enviat a Barcelona. Sembla que aquest alquimista escriví *Obra de la pera filosofical*, per encàrrec del rei Joan, que després fou enviada al rei Martí.²⁰

Una altra obra d'importància en el corpus pseudolul·lià que també es relaciona amb l'ambient cultural jueu és el *Liber de secretis naturae* escrit abans del començament del s. XV. L'obra consisteix en una sèrie de textos de caràcter mèdic, molts dels quals foren

¹⁹ A. RUBIÓ I LLUCH: *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*, Barcelona 1908, II, 347.

²⁰ G. LLABRÉS: "Un discurso del Sr. Luanco", *BSAL*, 10 abril 1885, núm.7, 2:

El rey D. Juan I, encargó, cuando estuvo en nuestra isla (1395), a Jaime Lastruch alquimiyre que continuase la obra mayor de la alquimia, a cuyo fin apreçe que lo recomendó a su hermano D. Martín ... éste parece que mandó a su procurador real, Mateo de Loscos ... y al lugarteniente del reino que le envien preso bien guardado y sin dilación alguna al infelíz Jaime Lustrach, de quien no se vuelven a tener noticias, desde que queda en poder del veguer de Barcelona.

Lo único que quedó de los experimentos del alquimiyre fue un libro sobre alquimia que se remitió a D. Martín intitulado *Obra de la pera (piedra) filosofical*, compuesta por encargo del monarca de Gaya sciencia.

extrets del *Liber de consideratione quintae essentiae* de Joan de Rocatallada (o Rupescissa), escrit entre el 1351 i el 1352. Aquest autor pertanyia a l'entorn dels franciscans místics i fou processat per heretge:

Joan de Rocatallada, o Rupescissa 1310 ? - 1366 ? (natural de Peratallada al Baix Empordà), va ser un franciscà gairebé contemporani de Llull, el qual a més de ser-li atribuïdes obres alquímiques, algunes de les quals passaren a formar part del còdex alquímic pseudolul·lià, escriví obres de caràcter profètic, influït per les idees mil·lenaristes de l'abat Joaquim de Fiore. En aquestes obres, conservades en còdexs manuscrits a la Biblioteca Nacional de París, exposa les seves idees apocalíptiques, que preveuen un període de temps en què **els jueus** es podran expressar lliurement, és a dir, predicar la seva religió. Després de la mort de l'Anticrist, **els jueus** seran convertits i es destruirà la monarquia de l'Anticrist. Seguiran mil anys de pau, però després **els jueus conversos** posseiran el món i Roma quedarà desolada. Jerusalem es convertirà en seu del Papa. La tercera regla de sant Francesc es convertirà en la via de perfecció de tots els cristians... Finalment hi tornarà haver una altra època de guerres i afliccions abans no aparegui el darrer Anticrist, rere del qual vindrà la fi del món i el judici final.²¹

Rocatallada, influït per les idees apocalíptiques de l'abat calabrès Joaquim de Fiore, preveu un pla de salvació per als jueus allunyat dels patrons de la seva època: un temps de llibertat i després una conversió (no sabem si voluntària) que destruirà la monarquia de l'Anticrist (Roma?). Finalment els jueus conversos posseiran el món i Roma quedarà destruïda, la capital del nou centre espiritual serà Jerusalem on residirà el Papa.

En alguns ambients, Roma era considerada com a símbol de la perversió del missatge evangèlic; per a aquestes mentalitats, els jueus constituïen la prova vivent que encara no havia arribat el temps de la redempció total i que la seva conversió era necessària per accelerar l'arribada del regne de Déu, que tindria com a colofó la darrera vinguda de Jesús, prevista en els evangelis. En definitiva, uns temps messiànics que necessitaven que es complissin certes condicions (la conversió dels infidels) per facilitar el retorn del Messies.

Mentrestant, en l'escala humana, ens trobam davant d'una doble paradoxa: d'una banda, la condemna de l'avarícia (el pecat dels clergues, segons els beguins i els franciscans espirituals com Rocatallada); de l'altra, la consolidació de l'ús de la moneda (la necessitat dels reis, i també dels prínceps de l'Església). Entremig, els jueus que representen simbòlicament en l'imaginari cristià ambdues coses: l'avarícia (que és considerat el seu "pecat" original) i la moneda (ja que tenen la capacitat tècnica de fer-la possible i també de moure-la). L'escassetat de diners va ser una constant durant el segle XIII, el rei Eduard I d'Anglaterra (1272-1307) va ordenar fer moneda en cuir amb el seu nom, segell i efigie, perquè no tenia prou metall per fer-ne encunyar.²² L'alquímia, proveïdora teòrica de metalls nobles, podia consolidar reis i regnes, ajudant a sufragar les lluites internes contra els poders locals o els enemics de frontera, i també podia facilitar la croada contra l'infidel. Aquestes possibilitats tan prometedores havien de promoure necessàriament les activitats alquímiques i la producció de manuscrits on es referia l'èxit

²¹ M. MENÉNDEZ Y PELAYO: *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid, 1965, I, 523.

²² J. GARCÍA FONT: *Historia de la Alquimia en España*, Barcelona, 1995, 39.

d'aquestes experiències. La relació perillosa entre moneda, alquímia i religió, per força havia de provocar la intervenció de l'Església que, curiosament, es mostrà més prudent a l'hora de condemnar els alquimistes que a l'hora de condemnar els heretges cristians que defensaven amb massa vehemència l'exaltació de la pobresa com ideal evangèlic, idea que d'altra banda, havia sorgit precisament dels sectors més crítics de la mateixa Església.

La recerca de l'elixir es concentrà en dos objectius principals: la manipulació dels metalls en vista a la producció d'or i d'argent, ingredients indispensables en les monedes de curs legal; i la font de la salut i de la joventut, on els metges havien d'incorporar segles de tradició en la recerca de medicaments i mètodes curatius. Els jueus intervingueren en una i altra línia afegint la seva pròpia experiència i també el geni creador que els caracteritzava com a orfegres i com a metges.

Els jueus i la medicina pseudolul·liana

L'autor del *Liber de secretis naturae* posseïa una educació mèdica institucional, fet que torna relacionar l'entorn de l'obra apòcrifa lul·liana amb el món jueu de Mallorca. L'ordenament del material, les explicacions teòriques presentades com preliminars necessaris per a l'exposició de les troballes de Rupescissa entorn de la quinta essència, l'ús ocasional de la pregunta-resposta entre l'autor i el seu deixeble, el qual és anomenat *filius* (el terme *filius* és utilitzat en els textos alquímics llatins); les cites (tot i que infreqüents) de les *auctoritates* mèdiques; el refús de l'autor a adoptar el to místic característic de Rupescissa; i, el més important, el llarg passatge sobre la gradació i composició de les medicines, fan que sigui l'obra d'un metge. Se sap que les obres autèntiques de Llull sobre medicina: *Liber principiorum medicinae*. Mallorca, 1274?; *Ars compendiosa medicinae*. Montpeller, 1284?; *Liber de regionibus sanitatis et infirmitatis*. Montpeller, 1303, eren llegides i discutides en els cercles mèdics de Catalunya i del Sud de França durant els segles XIV i XV. No resulta sorprenent que un metge hagi estat familiaritzat amb aquestes obres, i que l'hagin dut a interessar-se en l'Art lul·liana. Encara més, s'ha de destacar que els fragments estrictament mèdics del *Liber de secretis naturae* varen ser els primers a ser publicats com a part d'una col·lecció mèdica.

Hem esmentat abans la connexió anglesa amb el naixement del pseudolul·lisme alquímic. D'una part de l'obra *Liber de secretis naturae*, anomenada *Tertia distinctio* se'n feren dues versions, ambdues copiades a començament del segle XV per l'escriptor anglès John Kirkeby. Aquest fet duu a afirmar a Pereira que, a la primera meitat del segle XV existia una fluïda connexió entre els grups alquimistes ibèrics (també els illencs) i els anglesos.

El *Liber de secretis naturae* és explícitament atribuït a Llull en el cos del text, i també en la introducció i a les conclusions. La confusió que existí entre aquesta obra i la de Rupescissa, de títol molt semblant, es va fer palesa a través del temps, arribant-se a confondre l'una amb l'altra. Fins i tot, en un manuscrit venecià, Rupescissa és descrit com a nebot de Llull.

Pel que fa a l'autor d'aquesta i d'altres obres alquímiques atribuïdes a Llull, s'han discutit diverses hipòtesis. La que tingué un seguiment més llarg i que, encara avui, compta en partidaris de pes, fou la que les atribuïa a un Pseudo Ramon, d'origen català, identificat

com a Ramon (Llull) de Tàrraga. Menéndez Pelayo, seguint Luanco, va identificar Ramon de Tàrraga amb el Pseudo-Llull. I així ho mantén actualment Raphael Patai.

Però qui fou **Ramon de Tàrraga**?

Un **jueu** nascut a la ciutat de Tàrraga, prop de Lleida, devers 1335. A l'edat d'onze anys es convertí al cristianisme i després entrà a l'orde dominic. El 1351 es trobava al **convent de Santa Caterina de Barcelona** (on ensenyaren Ramon de Penyafort, i Ramon Martí). Escriví obres de contingut subversiu, que el dugueren a ser examinades per l'inquisidor Eimeric. Fou empresonat a Santa Caterina l'any 1368, on morí el 1371 abans que acabés el procediment inquisitorial en contra seu. Sabem per referències, que escriví un tractat *De invocatione daemonum*, també descrites com *Conclusiones variae ab eo propugnatae*. I sabem per Theodor Rupprecht que escriví dues obres titulades *De secretis naturae* i *De alkymia*. En un article, Patai li atribuï el *Liber de secretis naturae*. Sense emfasitzar la semblança entre els títols de les obres citades per Rupprecht i el pseudolul·lià *Liber de secretis naturae* cal admetre que la vida de Ramon de Tàrraga coincideix cronològicament amb el període en el qual els escrits alquímics explícitament pseudolul·lians comencen a aparèixer. Aquesta coincidència no és base suficient per adjudicar-li les obres, tampoc ho és el silenci d'Eimeric sobre les seves darreres activitats com alquimista. La qüestió roman oberta. Platzech el considerà l'autor de l'*Ars operativa medica*.

Durant els segles XVII i XVIII fou conegut com 'Raymundi Lulli nepos' i 'Raymundus Lullus neophytus'. Alguns, com García Font, el presenten com l'usurpador voluntari de la personalitat de Llull.

Encara que no se sàpiga res amb certesa, ni s'hagi conservat cap obra del de Tàrraga, els indicis de connexió entre ell i l'obra alquímica del pseudo Llull són prou indicatius per no restar indiferents. En la seva personalitat, tornen a coincidir l'origen jueu i les preocupacions pels aspectes mèdics, a més de les implicacions teològiques que el converteixen en un esperit inquiet propi de l'època en què es formà un corrent subversiu paral·lel a l'ensenyament oficial, tant de l'Església com de l'ortodòxia rabínica. Cap de les dues institucions havia de donar cabuda a aquestes mentalitats trencadores que evolucionaven pel seu compte.

Durant el segle XVIII, en un dels bans mallorquins publicats en defensa de la santedat i ortodòxia de Ramon Llull, el bisbe Llorenç Despuig²³ encara al·ludia directament a la interferència entre l'obra de Ramon de Tàrraga i la de Ramon Llull, considerant-la font de confusions que afectaren directament el procés de canonització del beat mallorquí. Diu el ban: "[...] Después de lo qual el Summo Pontifice Benedicto XIV, en una Carta del 28 setembre 1753 fa la direrència de los dos Ramons Llulls, un de los quals (qui és el de que se trata) referex ser alabat ab la fama de Mártir: Y lo altre (qui és el de Tàrraga) haver tingut una mort infeliç."

Un altre personatge que es pot subscriure en aquest corrent heterodox, amb interès mèdic per l'experimentació, és **Bernat Deliciós** (m. 1320) processat per heretge l'any 1319.

²³ Ban: Llorenç Despuig, Mallorca, 19 setembre 1761. Biblioteca Balear (monestir de la Real).

Fou acusat d'enverinar el papa Benet XI (amb procediments alquímics?) i se li trobaren llibres de Ramon Llull.²⁴ A les actes del procés consta que el mateix Llull li hauria lliurat les obres a Roma estant. Una d'aquestes, esmentada en el procés, duu per títol: *Vade mecum*, i portava la *tabula generalis* i principis de les ciències, i la demostració dels articles de la fe catòlica per les "necessarias rationes". El títol de *Vade mecum* no s'ha de confondre amb els llibres d'alquímia que, amb posterioritat, portaren aquest mateix títol, ja que les obres esmentades en el procés de Delicieux són totes autèntiques.

L'alquímia com a pràctica havia estat prohibida pel decret de Joan XXII, de l'any 1317, contra la pràctica amb metalls. Nicolau Eimeric, el mateix inquisidor que s'encarregà de perseguir Llull, també escriví contra la pràctica alquímica: *Tractatus contra alchimistas* (1396). La posició de determinats estaments religiosos en contra de l'experimentació alquímica es detecta en la següent cronologia: els franciscans (des de 1272 fins a 1323), els dominics (de 1273 a 1326), i en el Císter, l'any 1317. És a dir, els moments de prohibició coincideixen amb el temps de màxima activitat de Ramon Llull, que no devia ser sord a aquestes condemnes. Les prevencions s'estenen fins a la pràctica de la medicina, considerada en part pecaminosa perquè implica l'estudi del cos humà.

El corpus pseudoarnaldià (l'atribuït al metge **Arnau de Vilanova**) té uns orígens semblants al del pseudolul·lià. Recordem que en alguns manuscrits, Llull és presentat com a deixeble d'Arnau de Vilanova. Les obres del pseudo-Arnau sorgeixen en un ambient semblant al corpus pseudolul·lià: metges, jueus, i espirituals franciscans a la recerca d'un elixir entès com a panacea universal.

Arnau de Vilanova, que havia estudiat amb **Ramon Martí**, cursà medicina a Montpeller. Va ser contemporani de Llull, encara que no compartí les mateixes posicions ideològiques. De fet, es mostrà contrari a la idea de croada, i es decantà per una teologia profètica mil·lenarista. Predicà la reforma entre els laics, i l'ideal de pobresa franciscà, fet que el situà al costat dels beguins. L'any 1316 foren condemnats els seus escrits per qüestions d'heretgia.

Lluís Cifuentes, que ha estudiat la producció alquímica pseudoarnaldiana,²⁵ afirma: "Tant en el cas d'Arnau com en el de Llull sembla que som davant d'un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica (alquímia de l'elixir) en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el cas del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval."

Tant per a Arnau de Vilanova com per a Llull, funciona la connexió anglesa. Cifuentes s'ha encarregat de mostrar que John Dastin, alquimista anglès de la primera meitat del XIV, es relacionà intel·lectualment amb Arnau de Vilanova, ambdós coincidiren a Montpeller (universitat de Medicina) i haurien defensat teories alquímiques semblants. Algunes obres els foren adscrites indistintament com el *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*.

²⁴ A. BONNER: "El lul·lisme alquímic i cabalístic i les edicions de Llätzer Zetzner", *Randa*, 27, 1990, 99-117.

²⁵ LL. CIFUENTES: "Les Obres Alquímiques 'Arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana", *ATCA*, 23/24, Barcelona, 2004-2005, 129-150.

El tema mèdic, tant important en el corpus pseudolul·lià, és present a través de títols com l'*Ars operativa medica*, on es parla de les virtuts mèdiques de la quinta essència. L'autor es presenta com a deixeble d'Arnau de Vilanova, i comenta una visió de Sant Gil, considerat un dels quatre patrons del camí de Compostel·la, on hi ha revelats els secrets de la medicina. En el *Compendium de secretis medicinis*, es tracta de secrets mèdico-alquímics basats en la quinta essència, en la recerca del mètode curatiu a través de l'obtenció d'una substància de naturalesa alquímica. A la *Practica de calcinatione solis* és novament citat Arnau de Vilanova, a qui es considera dintre de la tradició com a possible mestre de Ramon. El *De Medicinis secretissimis (Medicina magna)* conté una panacea amb una gran quantitat d'ingredients. En aquests escrits, la salut és considerada com una condició màgica, com també la malaltia. Manipulant els elements naturals hom pot intervenir en els processos que actuen sobre l'estat físic i psíquic de l'home.

El tema de la sang com a element alquímic és present a *Thesaurus Sanitatis*, on la quinta essència extreta de la sang és usada en medicina. El valor de la sang com a receptacle de la vida (i de l'ànima) és un tret característic de la religió jueva, que li atorga un valor excepcional, motiu que fa que estigui subjecta a moltes restriccions.

Els metges mallorquins varen conviure amb les preocupacions que plantejaven aquestes obres, i conegueren de primera mà les actituds conservadores o innovadores dels qui les defensaven. Una de les obres que més influí i que conegué més difusió va ser la de **Judà Halevi** (Tudela c.1070 – Jerusalem c.1141), *Kitab alhuyya wa-ldalil fi nusr al-din al-dalil* (= Llibre de la prova i del fonament sobre la defensa de la religió menyspreada) escrit en àrab entre 1130-1140, format per 5 discursos, i conegut amb el nom de **Kuzari**. N'existia una traducció al català ja en temps del rei Jaume II, nét del Conqueridor²⁶ i es troba a l'inventari del metge grec Lleó Mosconi, resident a Mallorca durant la segona meitat del segle XIV. Un dels qui comprà una part important d'aquesta biblioteca fou Tsémakh Duran, pare del gran rabí Simó ben Tsémakh Duran. La personalitat de Halevi és de gran interès: metge, poeta i filòsof, va ser un dels primers nacionalistes jueus, que es lamentà i obsessionà per la recuperació de Terra Santa. Li tocà viure l'ambient de la primera croada, quan les comunitats jueves eren destruïdes al pas dels croats. El seu poema més famós, conegut com *Les Siònides*, parla de Jerusalem. Halevi va desaparèixer devers 1141, quan havia aconseguit iniciar un viatge de peregrinació a la Ciutat Santa.

Del Kuzari, la seva obra més coneguda, s'ha dit que influí en la concepció del *Llibre del Gentil i els tres savis*, però l'única coincidència formal és el diàleg entre els protagonistes. El Kuzari presenta una conversa entre un rabí (el propi Halevi) i el rei dels Khàzars, poble caucàsic convertit al judaisme. A l'obra, Israel es manifesta com el cor de les nacions i única font de la profecia a través de la qual Déu es fa present en la història. No obstant això, els punts de vista que defensa el rabí difereixen molt del model de judaisme que presenta Llull en el *Gentil*. Halevi està imbuït d'una passió per Israel que fa que tot (tant la naturalesa com la pròpia història humana) se supeditin al poble escollit i a la relació que aquest manté amb Déu. Si més no, mostra una panoràmica bastant completa sobre les creences i coneixements de l'època, on no hi manquen unes interessants reflexions sobre l'alquímia:

²⁶ CARRERAS ARTAU: *Historia de la Filosofia Espanyola*, Barcelona, 2001, I, 41 (Edició facsímil).

Sobre Alquímia

El Cuzari, Judà Ha-Levi. Discurso Tercero, p.20. Traducció de Jacob Abendana (1630-1695), Biblioteca virtual M. de Cervantes:

“... y en esto yerran **los Alchymistas** y los que tratan en hazer baxar la espiritualidad; los Alchymistas imaginan que podran determinar con su consideración el temperamento y proporción del fuego natural, para por medio del produzir lo que quisieren, y convertir las substancias de unas cosas en otras, como haze el fuego del calor natural, que convierte el alimento en sangre, carne, hueso y los demás miembros; y trabajan por alcançar semejante fuego, abusados de algunas experiencias que alcançaron por accidente, no por su consideración y determinacion; ansi como se alcançó por experiencia, que el hombre se engendra de la semiente puesta en el vientre de la muger; y los que tratan de hazer baxar la espiritualidad, como oyeron desde Adam hasta los hijos de Ysrael, que por medio de los sacrificios alcançaron patentes señales Divinos, imaginaron que el principio desta cosa era natural, alcançando por consideración y especulación humana [...]

El text continua amb un paràgraf sobre la pressumpció d'aquells que es pensen manejar la naturalesa al seu caprici i que usen de la màgia dels noms per a obtenir determinats avantatges. Es tracta probablement d'una al·lusió als cabalistes i als seus mètodes:

p.21 [...] y les pareció que también ellos sabrían determinar sacrificios, hechos en ciertos tiempos y aspectos de Planetas, segun les dictó su entendimiento, con acciones y perfumes; hasta que hizieron libros sobre los servicios de las estrellas, y otras cosas que el referirlo es prohibido. Ansi mismo **los que usan de los nombres y las palabras**, es porque oyeron dezir de algun Propheta, que habló ciertas palabras, y se le hizo tal milagro, les pareció que aquellas palabras fueron la causa del milagro; pero a la verdad, lo que se haze por arte, no es semejante a lo que haze la naturaleza...

En aquests fragments, Haleví no parla directament de la transmutació dels metalls, sinó més aviat de l'alquímia en la pràctica mèdica, tot comparant els efectes del calor natural en el cos humà. Tots els exemples es basen en el cos i no en els processos naturals que transformen els metalls. La intervenció sobre la natura (sigui el cos humà o la matèria) és descrita com “fer baixar l'espiritualitat” que en aquest cas hauríem d'entendre com “la intencionalitat”, el desig d'actuar de manera semblant a Déu, cosa que no pot ser defensada segons Haleví des del punt de vista religiós. En el segon paràgraf, aquesta intencionalitat assoleix característiques màgiques (ús de les estrelles, dels amulets, etc.), i Haleví denuncia l'ús de les paraules i dels noms amb finalitats màgiques, en una clara al·lusió a un tipus de Càbala que assoliria el seu màxim exponent amb Abraham Abulafia (1240-1291). Haleví relaciona en base a la utilització d'uns mateixos procediments i d'unes mateixes aspiracions l'alquímia i la Càbala, connexió que es concretà de manera més explícita durant el Renaixement.

Per acabar, no podem deixar de fer esment a la gran figura rabínica del segle XIV, **Simó ben Tsémakh Duran** (1361-1444) nascut a Mallorca, d'on va haver d'emigrar a causa de la destrucció del call, l'any 1391. Estudià a Palma a la *iexivà* d'Efraïm Vidal quan l'illa era un centre d'activitat alquímica jueva. Va ser metge, matemàtic, astrònom i científic. L'any 1408 es convertí en gran rabí d'Argèlia, succeint a Itskak bar Xéixet (Barfat).

Sentia gran admiració per Maimònides, però hi anà en contra, i es considerà principalment com a deixeble dels cabalistes, als qui definí en termes de "mestres de la veritat".

Fou polemista, atacant les doctrines dels caraïtes.

La seva obra filosòfica més important: *Maguén Avot* (l'escut dels pares), enciclopèdic treball d'astronomia, ciències naturals, fisiologia i patologia humana i animal, i psicologia manifesta un profund coneixement de la teoria alquímica i de la seva inqüestionable acceptació. Sens dubte conegué l'obra de Haleví i també tots els moviments científic-místics que es produïren en el seu temps. Així ho demostra al llarg de la seva prolífica correspondència que, en forma de *Responso* (més de 3000), s'ha conservat. Duran exercí la medicina a Mallorca i visqué proves difícils on hagué de decidir quin era el camí més adequat, encara que aquest camí impliqués la negació temporal de la fe dels seus pares.

En el *Maguén Avot* comenta amb referència a l'alquímia:

"En un llibre d'Aristòtil s'han trobat les característiques de més de 400 pedres, algunes de les quals serveixen de sosteniment per als homes, com la plata i l'or. Algunes per a la producció del seu aliment, com és la sal; en algunes, s'hi amaga el foc, i són de diverses classes; algunes, si es mesclen amb altres minerals, s'enforteixen, i són mercuri (?); algunes, si s'hi mesclen les aigües, s'enforteixen, com el plom; i d'aquí l'error de la gent en l'**obra d'alquímia** [els quals pensen que poden] millorar el plom i el mercuri amb altres mixtures, i pensen que poden usar d'altres remeis per convertir metalls en plata i or. I molts s'han arruïnat per això, i els seus dies han estat curts, per la natura del desig... i no hi ha hagut mai ningú que hi hagi tingut èxit.

Existeixen metalls els quals, si els poses al foc, s'arruïnen i es mesclen, com el mercuri; i d'altres que, si es posen al foc, s'enforteixen i adquireixen lluentor, lluíssor i bon aroma, com les pedres precioses anomenades yaqut [en ar. zàfirs] N'hi ha que són aigua a les entranyes de la terra i, quan surten, l'aire els converteix en pedres. N'hi ha que a través del foc canvien d'una forma a una altra, com el plom, que es converteix en zarqon [àr. cinnabar], i també en ferro, pel ferro s'agafa de la pols, i és zanzar [àr. zinjar, verdigris]".

Continua amb una llarga dissertació sobre la manipulació dels metalls i els minerals, i d'alguns verins com l'arsènic.

Conclusions

Es determina la coincidència espacial i temporal de diversos fenòmens especulatiu i místics com l'alquímia, la càbala, i les doctrines espirituals dels franciscans radicals, amb

implicacions mil·lenaristes. Els llocs on conflueixen moviments són el sud de França, Catalunya, Aragó, i el regne de Mallorca.

El naixement del pseudolul·lisme de caràcter alquímic no es pot d'entendre sense el context de la cultura mèdica i astronòmica dels jueus de Mallorca.

L'alquímia com a ciència especulativa que combina el caràcter experimental amb la teologia mística, ens remet a la mateixa constel·lació ideològica que fa servir la Càbala com a sistema per a enfrontar-se amb l'apologètica combativa cristiana, que tingué en Ramon Llull un dels seus representants més destacats.

El nom de Llull s'inserí en la llarga tradició alquímica més que cap altre pensador cristià perquè la seva obra, original i heterodoxa, se situà en l'estat fronterer d'una cultura cristiana que lluitava per tancar files entorn d'una dogmàtica no suficientment explicada ni explicable amb paràmetres racionals, sense menysprear la validesa dels mètodes especulatiu jueus i àrabs.

RESUM

El contenido de este trabajo intenta establecer los parámetros de una relación, insuficientemente explicada, entre la obra de Ramon Llull y sus contemporáneos judíos. Partiendo de las bases ideológicas y especulativas que motivaron la expansión de la Cábala y el desarrollo de una ciencia alternativa conocida como Alquimia, donde proliferaron de manera excepcional los escritos pseudolulianos de carácter alquímico.

ABSTRACT

This work tries to establish the parameters of an insufficiently explained relationship between Llull and his contemporary Jews. Starting from the ideological and speculative bases that show the development of the Cabala, and an alternative science known as Alchemy. Pseudolullian works focused on Alchemy spreaded around exceptionally.